

Затрати праці В ГОСПОДАРСТВАХ НАСЕЛЕННЯ

В. ДІЄСПЕРОВ,
доктор економічних наук
ННЦ «Інститут аграрної економіки»
м. Київ

Площа оброблюваних земель збільшилася багаторазово, однак при цьому знизилась ефективність їх використання. Структура виробництва стала малоінтенсивною. Визначені орієнтовні нормативи затрат праці. Загалом у сільськогосподарському виробництві можна раціонально зайняти приблизно половину сільського трудового ресурсу.

Площадь возделываемых земель увеличилась многократно, однако при этом снизилась эффективность их использования. Структура производства стала неинтенсивной. Определены ориентовные нормативы затрат труда. В общем в сельскохозяйственном производстве можно рационально занять примерно половину сельского трудового ресурса.

Area under cultivation was widened many times, but the process accompanied with lowering of efficiency. Production structure turned non-intensive. Productions requiring the expenditure of much labour must gain an advantage. Approximate normatives of labour are determined. In agriculture there are possibilities to employ with rationality approximately half of rural working resource.

Ключові слова: господарство населення, сільськогосподарське підприємство, інтенсивність, праця, галузева структура.

Сільськогосподарське виробництво населення — вочевидь найбільша складова тіньової економіки країни. Воно не оподатковується і мінімально контролюється статистичними органами. Щорічно сільради надають дані про посівні площі та поголів'я тваринництва в населення за результатами опитування. Масштаби такого виробництва приблизно оцінюються на основі вибіркового спостережень. Так само визначається зайнятість населення. Виробничі витрати, зокрема витрати праці, оцінюються лише у поодиноких дослідженнях, виконаних на окремих підприємствах і територіях. Узагальнені дані про затрати сільськогосподарської праці в масштабах країни за різними джерелами мають розходження в мільйони середньорічних працівників.

Обсяги малоконтрольованого аграрного виробництва між тим зростають високими темпами. Різне скорочення масштабів діяльності сільгоспідприємств, повне припинення роботи значної їх частини, масове вивільнення працівників з офіційного аграрного сектора, масштабне сільське безробіття зумовили переорієнтацію мільйонів селян на доходи від особистого господарювання. Нове законодавство дозволило значно розширити використовувані населенням площі. Якщо раніше від власного виробництва колгоспник, радгоспний працівник одержував додаткові до основного заробітку доходи, то тепер таке виробництво, подолавши свій підсобний статус, стало головним джерелом доходів для багатьох сімей. Значно зросло значення особис-

того господарювання і для частини міського населення. Частка господарств населення в сільськогосподарському виробництві України в 1976–1980 рр. становила 28,0%, 1981–1983 рр. — 28,7%. У 1990 р. вона зросла до 31,6%, 1995 р. — 41,8%, 2000 р. — 63,6%. На початку 80-х років минулого століття цей показник дещо перевищував 50% тільки в гірських місцевостях. Тепер переважає продукція господарств населення фіксується практично в усіх регіонах. Особливо значну роль в особистому господарюванні відіграє тваринництво. У 2000 р. тут одержано 73,7% м'яса всіх видів; 71,0% молока; 61,4% вовни; 66,2% яєць; 93,2% меду.

Якщо для мільйонів селян розширення власного господарювання стало засобом виживання, отримання мінімальних доходів, то для економіки країни воно спричинило невідшкодовані втрати, оскільки зумовило спад середньої по сільському господарству продуктивності праці, яка й до того багаторазово поступалася показникам розвинутих країн. Дрібне сільськогосподарське виробництво, основою якого є ручна праця, — це витрачання ресурсів, які могли б знайти набагато вигідніше застосування. Не можуть особисті господарства забезпечувати і достатні доходи. В останні роки вже відбувається скорочення виробництва, далеко не всі наслідки якого можуть бути компенсовані розвитком сільгоспідприємств. Держава, суспільство мають сприяти більш ефективному і вигідному для людей веденню господарства, а у зв'язку з цим і активно контролювати процеси, що відбуваються в цьому важливому

секторі економіки. Продуктивність і дохідність праці — це критерії, за якими перш за все визначаються перспективи певного виробництва.

Оцінити трудомісткість продукції господарств населення можна лише приблизно через недостатню інформаційну базу. При виконанні розрахунків було використано зібрані з різноманітних джерел, а також отримані за результатами власних досліджень показники витрат праці на одиницю продукції, площі чи поголів'я у різних рослинницьких і тваринницьких виробництвах. Зрозуміло, що технології, організація виробництв у мільйонах господарств дуже відрізняються, тому розраховані оцінки мають сприйматися як середні орієнтири. Розрахунки ускладнювались ще й відсутністю інформації про посівні площі всіх культур. У дослідженні ми виходили з припущення, що площі в межах перевищення розміру ріллі над сумою площ представлених культур та інші сільгоспугіддя, крім ріллі та багаторічних насаджень у плодоносному віці, використовуються з мінімальними витратами праці на гектар. У вирощуванні різних культур передбачається досить висока врожайність, у тваринництві — продуктивність худоби. Однак не виключається поширеність господарств із неінтенсивним виробництвом. Отже, загалом наведені далі результати розрахунків потрібно сприймати як такі, що виходять з можливостей раціонально завантажити трудові ресурси господарств населення. Насправді такі можливості часто недовикористовуються, і тоді фактичні затрати треба вважати нижчими порівняно з наведеними.

Від середини 80-х рр. площі земель у володінні і користуванні громадян весь час розширювалися. Без урахування фермерів у 2008 р. вони становили 26,9% території країни. У частині регіонів ця питома вага набагато більша: у Чернівецькій обл. — 43,3%; Тернопільській — 42,6%; Львівській — 38,1%; Харківській — 35,3%. Площа сільгоспугідь у 1983 р. становила 2436; 1990 р. — 2969; 2000 р. — 8543; 2007 р. — 15 708 тис. га. В останні роки більш інтенсивно зростали площі угідь у господарствах степових і промислових регіонів, а особливо у Криму. Суттєво змінилась структура угідь та вирощуваних культур. У 1977 р. частка ріллі в угіддях становила 84,9%, у 2000 р. вона зменшилася до 71,1%; позбувшись підтримки сільгоспідприємств, селяни вдавались до розширення власного кормовиробництва. Структура посівів змінювалась під впливом кон'юнктури цін. Як сільгоспідприємства, так і господарства населення зацікавлені у вирощуванні найбільш вигідних нині зернових і олійних культур. Зернові та зернобобові культури в 1990 р. займали 393 тис. га, у 2007 р. — 3192 тис. га. Посівів сояшнику в 1990 р. майже не було, а в 2007 р. господарства населення висівали його на площі 793 тис. га. Цією культурою, що сильно виснажує та висушує ґрунт, у Запорізькій області було зайнято 24,8% ріллі, у Дніпропетровській — 22,9%. Не було в господарствах населення і цукрових буряків, а в 2007 р. їх вирощували на 97,1 тис. га, з них 76% припало на Тернопільську,

Вінницьку, Рівненську та Волинську області. Вирощування картоплі, овочів, баштанних у господарствах населення значною мірою перекирило скорочення, яке відбулося у секторі сільгоспідприємств. Зменшилася питома вага площ, зайнятих цими культурами, але зафіксовано суттєве зростання їх врожайності. Вагомих втрат зазнало садівництво. За 30 років виробництво плодів і ягід скоротилося в 1,75 разу. У площах, які залишаються майже незмінними, багато старих і невикористовуваних насаджень.

Тваринницьке поголів'я, яке до 2000 р. зростало, протягом наступних семи років скоротилося по всіх видах, хоча в окремих областях спостерігається деяке його збільшення. Ця тенденція особливо загрозлива. За розширення використовуваних земель їх продуктивність, яку тепер потрібно оцінювати насамперед за виробництвом дефіцитної тваринницької продукції, стала вкрай недостатньою. Щільність поголів'я, тобто його кількість на одиницю площі угідь з 2000 до 2007 р. зменшилася по коровах у 2,36; молодняку ВРХ — у 2,05; свинях — у 2,32; птиці — у 2,03 разу. Вирощувати яловичину людям особливо не вигідно, тому телят збувають чи вирізають, і молодняку худоби тепер вдвічі менше, ніж корів (для нормального відтворення поголів'я має бути навпаки).

На зміни в посівах і поголів'ї в останні роки по кількох важливих продуктах вказано в табл. 1. Нерівномірний розвиток галузей зумовлює зміну структури трудових затрат (табл. 2), за яких частка тваринницьких виробництв знижується. Оскільки саме тваринництво забезпечує рівномірну зайнятість протягом року, це погіршує використання трудових ресурсів села. Вирощуючи культури, які у великих сільськогосподарських підприємствах передбачають високу механізацію виробництва, господарства населення для підготовки ґрунту, збирання врожаю, інших операцій мають широко залучати техніку зі сторони. У результаті самостійність господарств, надійність їхнього господарювання суттєво зменшується, зростання частки польових культур у господарствах населення істотно знижує загальну продуктивність сільськогосподарської праці в країні. В суспільних інтересах спрямувати сімейні господарства, значення яких і надалі залишатиметься високим, на виробництво тих продуктів, вирощування яких менше механізовано, відповідно продуктивність праці в господарствах населення ненабагато поступатиметься результатам сільгоспідприємств. Важливо при цьому використати певні переваги виробництва на присадибних ділянках, де праця по суті має надомний характер, вдається задіяти весь сімейний трудовий ресурс, можна ретельно доглянути трудомісткі культури, охороняти і зберегти врожай. Розвиток господарств сільського населення слід спрямувати на вирощування цінних фруктів, ягід, винограду, на дрібне тваринництво. Ще тривалий час доведеться покладатися на господарства населення і як на основних виробників молока.

Оцінка суперечливої взаємодії малого сімейного і великого громадського сільськогосподарського виробництва вимагає порівняння різних показників діяльності підприємств обох типів. Урожайність, наприклад, польових культур і картоплі в господарствах населення у 2000 р. була відносно вищою, а в 2007 р. меншою, ніж на підприємствах, і це можна пояснити непомірним розширенням площ, виходом за межі населених пунктів, втратою підтримки з боку підприємств і держави. Урожайність же особистих садів, ягідників, виноградників населення постійно на вищому рівні, тому що в підприємствах ці виробництва вкрай зруйновані. Такі співвідношення склалися за загальними по країні показниками, хоча в регіонах вони бувають іншими. Аналіз таких показників у сільському господарстві завжди має враховувати особливості регіонів і окремих виробників. У тваринництві господарства населення в цілому мають продуктивність дещо вищу, однак її рівень в Україні загалом настільки низький, що виключає можливість високої ефективності. Особливо звертаємо увагу на врожайність і продуктивність худоби через те, що ці показники найбільш важливі для загальної результативності ведення сільського господарства.

Трудоємність виробництва господарств населення значно вища по всіх видах продукції. Дані табл. 3 свід-

чать, що у 2007 р. сума обчислених затрат праці майже не змінилась, порівняно з 2000 р. (7290,4 млн люд.-год.). Але витрати праці розподілились по-іншому за галузями. У 2000 р. на рослинництво припадало 51,3%; тваринництво – 48,7%. Тоді затрати праці на тваринництво були переважаючими не в одному, а в 12 регіонах. По Україні витрати праці в рослинництві зросли на 19,4%, а у тваринництві – скоротились на 17,5%. Аналогічно змінювались витрати праці і у виробництві сільгоспідприємств, де затрати праці у тваринництві переважали протягом десятиліть, а з 2006 р. стали відносно нижчими. Як результат переходу до малоінтенсивної структури виробництва середні затрати на гектар, що у 2000 р. становили 853,1 люд.-год., зменшилися на 44,8%.

Дані табл. 3 ілюструють велику різницю між регіонами по затратах праці на одиницю площі. У степових регіонах структура виробництва малоінтенсивна. Крім малоземельних західних областей, де значення особистих господарств завжди було вагомим, раціональним можна визнати використання угідь Черкащини. Тут більше трудомістких культур, висока насиченість всіма видами тваринництва.

У 2006 р. в сільгоспідприємствах прямі сільськогосподарські затрати становили 1332,2 млн люд.-год., а на 1 га угідь – 138,8 люд.-год. Зіставляючи ці дані з показниками табл. 3 та враховуючи зазначене вище співвід-

Таблиця 1

Площі та поголів'я тваринництва господарств населення у 2007 р. порівняно з 2000 р., %

Регіон	Сільгосп-угіддя	Рілля	Зернові	Соняшник	Корови	Молодняк ВРХ	Свині
АР Крим	373	377	862	116	87	98	112
Вінницька	151	167	192	212	104	141	73
Волинська	166	159	196	–	77	115	95
Дніпропетровська	174	182	226	277	71	64	73
Донецька	179	190	202	158	58	65	68
Житомирська	244	236	113	–	77	103	65
Закарпатська	129	137	165	465	90	134	110
Запорізька	184	185	189	420	87	71	89
Івано-Франківська	117	118	130	29	72	84	69
Київська	141	148	149	151	53	62	80
Кіровоградська	177	187	181	402	84	99	74
Луганська	240	172	183	218	68	82	84
Львівська	126	136	163	–	60	65	84
Миколаївська	280	288	369	411	90	73	79
Одеська	224	238	187	289	64	65	73
Полтавська	141	150	164	256	90	122	81
Рівненська	179	181	183	–	82	151	98
Сумська	165	149	143	105	83	61	59
Тернопільська	187	204	169	930	79	69	105
Харківська	300	296	194	361	79	77	56
Херсонська	236	239	230	519	102	128	71
Хмельницька	198	209	186	140	84	108	62
Черкаська	169	166	187	452	87	102	79
Чернівецька	154	173	155	295	75	139	114
Чернігівська	149	138	153	112	76	82	68
Разом	184	189	191	294	78	90	79

ношення виробництва господарств населення і підприємств, встановлюємо, що трудомісткість продукції в останніх була в 1,94 разу нижча. Збільшення різниці в затратах праці на гектар свідчить, що по підприємствах структура виробництва стала зовсім малоінтенсивною.

На особу населення України у 2007 р. припадало 0,79 га сільгоспугідь, а коли віднести їх площу лише до

сільського населення — 0,2485 га. Землезабезпечуваність, обчислена таким показником, у регіонах суттєво різниться. Якщо на селянина в Закарпатській області припадає 0,526 га, в Івано-Франківській — 0,62 га, Чернівецькій — 0,849 га, то в Луганській — 0,545 га, Запорізькій — 0,493 га, Миколаївській — 0,455 га. Цим пояснюються регіональні співвідношення між виробниц-

Таблиця 2

Структура затрат праці у виробництві сільськогосподарської продукції, %

Продукція, галузь	2000 р.	2007 р.
Зерно	4,6	8,6
Цукрові буряки	1,4	2,0
Соняшник	0,6	1,8
Картопля	22,9	20,1
Овочі	11,3	11,1
Баштанні продовольчі	0,1	0,2
Плоди та ягоди	5,5	5,8
Виноград	0,5	0,5
Молоко	23,0	17,6
Вирощування ВРХ	2,7	2,4
Свинарство	8,4	6,6
Вівчарство і козівництво	2,2	2,1
Птахівництво	8,1	7,2
Інші	8,7	14,0
Разом	100,0	100,0

Таблиця 3

Прямі затрати праці господарств населення в сільськогосподарському виробництві у 2007 р.

	Затрати млн люд.-год.	Частка в затратах, %		Затрати на 1 га угідь, люд.-год.
		рослинництва	тваринництва	
АР Крим	248,7	50,6	49,4	423,6
Вінницька	433,1	54,1	45,9	731,6
Волинська	304,9	54,5	45,5	515,6
Дніпропетровська	337,3	68,8	31,2	482,9
Донецька	304,8	73,6	26,4	470,1
Житомирська	300,9	53,2	46,8	389,4
Закарпатська	264,5	48,5	51,5	752,5
Запорізька	250,1	71,3	28,7	354,2
Івано-Франківська	268,9	50,7	49,3	700,8
Київська	295,2	72,5	27,5	539,2
Кіровоградська	248,9	63,1	36,9	507,0
Луганська	201,0	70,8	29,2	270,9
Львівська	440,8	55,8	44,2	544,1
Миколаївська	218,0	63,2	36,8	306,9
Одеська	367,5	57,4	42,6	475,8
Полтавська	301,8	63,8	36,2	581,9
Рівненська	309,9	51,6	48,4	627,8
Сумська	228,7	60,3	39,7	423,2
Тернопільська	317,6	54,0	46,0	558,8
Харківська	355,1	75,4	24,6	327,2
Херсонська	302,5	70,2	29,8	359,2
Хмельницька	329,9	54,1	45,9	490,3
Черкаська	258,0	57,5	42,5	766,9
Чернівецька	205,1	56,0	44,0	606,1
Чернігівська	302,4	62,7	37,3	333,5
Разом	7395,6	60,4	39,6	470,5

твом підприємств і населення. По Україні площа угідь особистих господарств складає 74,6% розмірів сільгосп-підприємств, але у 8 регіонах вона відносно більша. Крім трьох областей з найменшим землезабезпеченням селян, а також Львівської, Рівненської, Тернопільської, Волинської, в усіх інших регіонах доцільним буде розпочате вже тепер і поступово нарощуване переміщення виробництва до великих сільгосп-підприємств.

Серед господарств населення найвагоміший внесок у виробництво забезпечують особисті селянські господарства. У 2007 р. в них зосереджувалося 85,0% корів; 80,4% молодняку великої рогатої худоби; 78,5% свинопоголів'я. Але далеко не в кожному було присутнє тваринництво, і на тисячу господарств припадало в середньому 433 корови, 194 голови молодняку, 686 свиней. З розрахунку на 1000 осіб сільського населення тут утримували 139 корів, 201 голову молодняку, 220 свиней. По регіонах ці показники дуже диференціюються. У Хмельницькій області одна корова припадала на 4,46 особи селян, Чернігівській — на 4,64; Житомирській — на 4,86; Волинській — на 4,94; тоді як у Донецькій — на 14,16; Луганській — на 15,60, а в Криму одна корова на 48,78 особи. У степовій зоні роль селянського тваринництва зведена до мінімуму. Згортається ця діяльність і в інших регіонах. За один тільки 2006 р. поголів'я корів у селянських господарствах зменшилося на 6,3%, за 2007 р. — на 6,8%. Разом із населенням скорочується кількість і самих господарств. У 2007 р. на кожне припадало 3,11 особи сільського населення.

В майбутньому динаміка виробництва селянських господарств визначатиметься перш за все умовами зайнятості, дохідністю виробництва в них порівняно з іншими сферами застосування праці.

У подальшому, в уякому разі найближчим часом, значення особистих селянських господарств зберігатиметься. Однак лише невелика частка з усіх селянських родин отримуватиме від них гідні доходи. Велике виробництво буде реалізовувати свої можливості, забезпечуючи і вищу продуктивність, і оплату праці. Передбачається кооперація господарств населення з сільгосп-підприємствами, навіть їх об'єднання в певних організаційних формах. Особи, для яких сільськогосподарське виробництво буде основним заняттям, здебільшого поєднують роботу у великому і малому господарстві. Частка останнього зменшуватиметься, і воно знов набуватиме підсобного характеру. В 1977–1983 рр. в середньому по колгоспно-радгоспному сектору в суспільному виробництві витрачалося 62,7% робочого часу всіх членів сім'ї від 12 років і старше, а решта припадала на особисте підсобне господарювання та інші роботи. Участь в особистих господарствах людей непрацездатного віку, зрозуміло, була відносно вищою. Що ж до осіб працездатного віку (чоловіків 16–59, жінок

16–54 років), то в чоловіків на роботи в колгоспі, державних і кооперативних організаціях припадало 78,2% відпрацьованих годин, у жінок — 62,7%. Суспільне виробництво забезпечувало роботою на селі всіх бажаючих, а розмір зарплати в сільгосп-підприємствах дорівнював середньому по всій економіці. Звідси випливає, що наведені дані можна використати для орієнтовних розрахунків щодо близьких перспектив. Сучасні обсяги виробництва господарств населення вимагають витрат праці 4019 тис. середньорічних працівників в еквіваленті повної річної зайнятості (1840 люд.-год. на рік на особу). Можна допустити, що на сільську місцевість припадатиме 95% загальної чисельності зайнятих, тобто 3818 тис. осіб. Населення працездатного віку в 2008 р. становило 8924 тис. чоловік. За даними 2006 р., до економічно активного населення на селі входило 889 тис. осіб старше працездатного віку. Звідси виходить, що трудовий потенціал села не менший за 9 млн чоловік. При 1332,2 млн люд.-год. затрат у сільгосп-підприємствах можлива зайнятість в усьому сільському господарстві сягає 4542 тис. осіб, або близько половини ресурсу села. Надалі потреба зменшуватиметься, але насичення трудомісткими виробництвами дозволить підтримувати пропорційність у структурі зайнятості. Як показує практика, зайнятість половини сільського трудового ресурсу в місцевому аграрному виробництві — приблизно та норма, яка дозволяє раціонально використовувати ресурс території, не створюючи особливого навантаження. Але це тільки в середньому. В багатьох місцевостях ситуація є й залишатиметься гострою. Для іншої половини сільського трудового ресурсу має знайти місце в інших організаціях села, а більшою мірою — в розташованих поруч містах.

При поєднанні інтенсивного і розвинутого господарювання населення з іншими видами діяльності можна вдало приводити зайнятість у відповідність зі статевіковою структурою трудового ресурсу. Для сільської зайнятості характерне краще співвідношення між економічно активним і неактивним населенням. По селу в 2006 р. воно становило 1,79; по місту — 1,58. У зайнятому сільському населенні частка осіб старше працездатного віку дорівнювала 13,6%; у міському — 5,7%. Такі відмінності можна пояснити тим, що заняття особистим (насамперед присадибним) сільським господарством сприяє розширенню зайнятості, до якої частіше долучаються жінки, підлітки, пенсіонери. Якщо серед зайнятих у сільгосп-підприємствах і в роботі на виїзді переважають чоловіки, то трудомісткі селянські господарства і домашнє господарювання ґрунтуються переважно на жіночій праці. Для усунення диспропорцій між масштабами та структурою сфери прикладання праці і економічно активного населення найкращі можливості надає розвиток особистих госпо-